

УВОД

КАПИТАЛИЗЪМ И ПОЛИТИЧЕСКИ УБЕЖДЕНИЯ (Въвеждащи размисли и допълнения към казаното от автора)

Книгата, която държите в ръцете си, е уникална с подхода на автора към неговата тема. Преди, след и отвъд теоретичните обяснения на това що е „капитализъм“, се намират тълкуванията на реалния капитализъм. До голяма степен тълкуванията пишат историята на действителния феномен. Райнер Цителман анализира онези от тях, които конструират митовете и „историята“ на капитализма и предопределят очакванията и възжеланията спрямо някакъв политически ред, който променя или продължава вече сътворената „история“.

Исторически примери

Тълкуванията при Цителман не са просто противопоставени на други възгледи. По повод тълкуването на историята той приканва читателя да се запознае с авторитетни проследявания на събития от историци, които не тръгват от някаква предварителна нагласа за предмета на своя разказ.

Такива са например разказите за бедността, честите периоди на масов глад, продължителността на живота и общественото неравенство преди възникването на капитализма и изменението на тези обществени феномени от края на XVII век до наши дни. Както и възгледите, според които капитализмът предизвиква войни. Неизбежно анализът на разказите включва и много статистика от източници, които са общоприети като достоверни. Както и сравнение на напредъка на отделни страни от един и същ културен ареал, избрали различна, съответно капиталистическа или социалистическа, стопанска и политическа уредба на обществения живот. Такива примери са двете Германия, двете Кореи, а на Чили и Венецуела са посветени отделни глави в книгата.

Изключително ценен извор на ориентация в книгата е еволюцията на възгледите на критиците на капитализма и общественото неравенство

при упражняване на власт или при опити за демонтаж на социалистическо централно планиране или елементи от него. В книгата са дадени примери от Китай по времето на Мао Дзедун и реформите на Дън Сяопин, разбирането на социализма от Националсоциалистическата партия на Германия на Хитлер, както и от провалите на промишленото производство в продължение на 70 години в Съветска Русия и страните, попаднали в нейния „лагер“.

Но в историческото преосмисляне както на социализма, така и на капитализма има безкрайни и на пръв поглед неочаквани преобръщания.

Едно от много интересните преминавания от мит към реалност е опитът за реформа на обществената уредба в социалистическа Чехословакия от 1967 – 1968 г., останал в анализите като опит за „социализъм с човешко лице“. Няма никакви основания за съмнение в искреността и добрата воля зад тази реформа, инициентирана от комунистическото ръководство на страната.

Идеята за „човешко лице“ на социализма е отговор на събития в Прага от есента на предишната година. Тогава студентите протестират срещу режим на тока в общежитията по време на сесия, демонстрацията им е разпръсната със сила, но те остават на улиците в знак на несъгласие с действията на властите. Новият вожд на Комунистическата партия, Александър Дубчек (съветски възпитаник и приятел на генералния секретар в Москва), иска с тази идея за каже на всеослушание, че новият социализъм с човешко лице е контрапункт на начина на управление на неговите предшественици.

Но дори самото название на програмата шокира комунистическите водачи. Според някои спомени коментарът на Леонид Брежнев към Дубчек бил следният: „Ако вашият социализъм е с човешко лице, какво е лицето на нашия?“.

Но според днешните схващания за реформи програмата на Дубчек е крайно нерешителна, половинчата и дори козметична.

Тя обещава: отделяне на Комунистическата партия от изпълнителната власт, политическо равенство на всички партии в Отечествения фронт, управляващ от 1948 г., но под ръководството на комунистите (кое-то обаче се запазва); равенство между чехи и словаци, федерация вместо

доминиране на Чехия; декриминализация на дребния частен бизнес и меритокрация (каквото и да означава това тогава) в гигантския държавен сектор в икономиката; премахване на цензурата и олекотяване на свободата на сдружаване. Последните две са вече факт през януари 1968-а. Това вече е прекалено. Преди това, през 1967 г., Унгария, предчувствайки проблеми с външния си държавен дълг, е подала заявление за членство в Международния валутен фонд и Световната банка. То е оттеглено по внушение – тази дума не е съвсем точна – на Кремъл. Причината – самото намерение за гаранции от фонда при проблеми с обслужване на външни дългове на социалистическа страна е признак на политическа и икономическа интеграция с външния свят.

Но чехословашката свобода от цензура (към пролетта на 1968 г. най-вече в областта на популярната музика) и свобода на сдружаване са хем престъпление в комунистическите страни, хем симптом на вътрешен разпад на централизираната система на господство на Комунистическата партия. Водачите на социалистическия лагер в Кремъл безпогрешно разпознават в тези развития заплаха за цялата съветска система. Подготовката на нахлуването на войските на Варшавския договор започва на 8 април със заповед на министъра на отбраната на СССР и приключва на 21 август 1968 г. Съветските войски са 80 – 85% от военния контингент на Договора, завзел Чехословакия. Процесът на завземане в детайлите си много прилича на агресията спрямо Грузия (Южна Осетия) през 2008 г., Крим и Източна Украйна през 2014 – 2015 г. и пълномащабната война на Руската федерация срещу Украйна в началото на 2022 г.

Макар да има и предишни подобни нарушения на Устава на ООН и международното право, 1968 г. доказва, че първостепенната задача на военния съюз на Варшавския договор е да удържа страните в орбитата на съветската система. За удържането на хората има друго, техническо съоръжение – Желязната завеса.¹ Тя опасва цялата граница на европейските социалистически страни, без бивша Югославия. И при опит за преминаване на това съоръжение се стреля без предупреждение. Много е вероятно на границите

¹ Цителман е автор на 20-минутен исторически филм за Берлинската стена, *Life Behind the Berlin Wall*, който е достъпен в YouTube.

на България да са убити повече бегълци, отколкото на стената между двете Германия. Опитите за оценка на броя на жертвите може лесно да бъдат намерени в интернет. Но има и много успешни бягства от социализма.²

Споменавам епизода с Чехословакия, защото Райнер Цителман отдели в книгата си нужното място за развенчаване на мита за „милитаристкия заряд“ на капитализма. И досега изглеждат упорити обясненията, че войните се водят заради ресурси. Всъщност така мотивираните войни, поне през последните 150 години, са крайно малко. Анализът на автора е най-вече върху причините и последиците на двете световни войни през XX век. Но той напълно пропуска особения милитаристки и протерористичен характер на политиката на Съветска Русия и социалистическите страни.³

„Осъждането“ на икономиката на социализма в България

Една от особеностите на българския политически живот в първите години след 1989 г. е опитът да се потърси съдебна отговорност за „икономическата катастрофа на социализма“ от комунистическите водачи на България и държавния глава Тодор Живков. Става дума за Дело № 4/1990 г. на Главна прокуратура за причините за икономическия упадък, завещан от стария режим, включително фалита по външния държавен дълг от март 1990 г. По делото са събрани 1300 тома архивни материали за стопанската история на Народна република България от 1958 до 1989 г. Тези материали доказват, че фалитите са всъщност поне три – в края на 50-те, в средата на 70-те и в края на 80-те години. Тази грижливо криета история поставя България на първо място по фалити в Северното полукълбо през XX век. Документите, които доказват повтарящия се крах на социалистическата система в България, са събрани и анализирани от най-добрите историци като част от общата история на

² Изключително увлекателна е историята на един такъв опит, разказана от Рюдигер фон Фрич в „Печат към свободата. Бягство от Германия към Германия“ (София: Фондация за свободата „Фридрих Науман“, 2017).

³ Виж обзор на един от най-пълните съвременни анализи на тази политика в: Richterova, Daniela. Reconnecting the dots: state-terrorist relations during the Cold War. – In: Intelligence and National Security, 2023, Vol. 38, No 1, pp. 171 – 177.

българския държавен дълг.⁴ Историята е типична за всички социалистически страни от Централна и Източна Европа. В България тя просто е по-видима.

Икономически процесът на ерозия на съветската система започва в края на 40-те години и се засилява в средата на 50-те, когато възстановяването от разрухата на войната вече е приключило. Но той е спрял от потъпкването на унгарските бунтове от Червената армия, изграждането на Желязната завеса (от 1945 г. и после физически от 1961 г., за да не се изнесат източногерманците на Запад), споменатата забрана (под заплахата от нова инвазия) за присъединяване на Унгария към Международния валутен фонд (1967 г.) и нахлуването на Варшавския договор в Чехословакия (през август 1968 г.). Но се възражда от т.нар. Хелзинкски процес към средата и края на 70-те години, както и от възванието на цяла плеяда писатели, режисьори, музиканти и рокмузиканти – като Георги Марков, Вацлав Хавел, Александър Солженицин – хората да живеят достойно, без страх и и без лъжа.

По силата на „Хелзинки“ комунистическите страни се съгласяват, че следва да спазват основните човешки права и да разрешават на роднини да посещават своите близки в некомунистически страни. За да изпълнят условията за кандидатстване за заеми в твърда валута (преди това те задлъжняват към СССР, който през 40-те – 50-те години ги е ограбил).

Реконструираната динамика на икономическия растеж, измерен чрез БВП на човек от населението, след Втората световна война в България, Полша, Румъния, Унгария и Чехословакия очертава следната картина.

От 1920 г. до края на войната равницата на показателя са относително сравними с тези на Германия и Австрия. Разликите между отделните страни са съществени. Например за Чехословакия БВП на човек е три пъти по-висок от този в България или Румъния. Но икономическите развития са „в пакет“ с динамиката на икономическия растеж на Германия и Австрия, а в края на войната отправната точка на развитието е приблизително еднаква. През 50-те тези две страни започват бързо да забогатяват и се отдалеча-

⁴ Виж: Даниел Вачков, Даниел, Мартин Иванов. Външният дълг на България през периода на комунизма (1945 – 1990). Част III от Цветана Тодорова, Даниел Вачков и Мартин Иванов. История на външния държавен дълг на България (1878 – 1990). София: БНБ, 2009. Книгата е достъпна в електронен формат на страницата на БНБ в интернет.

ват не само от България и Румъния, но и от страните от Централна Европа. Икономическото развитие в социалистическите страни сякаш спира и до втората половина на 90-те години. След това започва постепенно и бавно изравняване на равнището на БВП на човек от населението. Оставащите разлики съвпадат с изоставането на производителността на труда в страните от Централна и Източна Европа в сравнение с тези от Западна Европа. Тъй или иначе, от 2007 до 2021 г. бившите социалистически страни, сега част от ЕС, една по една преминават в групата на „икономиките с висок доход“ според класификацията на Световната банка, т.е. брутният национален доход на човек от населението в тях вече е над 13 589 щатски долара. Последна в тази група ще се включи България, вероятно през 2024 г.

Изоставането на България не е случайно. То започва, както и при другите страни, с отхвърлянето на капитализма след войната.

Според изчисления в щатски долари по разменен курс от 1990 г., което е общоприета методика за сравнения на дълги икономически периоди, през 1945 г. БВП на човек в България е 7300 щ.д. По същата методика КУАНДЪЛ, реномиран портал за икономическа статистика (в основата са данни на Международния валутен фонд) показва, че БВП на човек в България в края на 1980 г. е бил 6500 щ.д., т.е. по-малко от 1945 г. (окупираните от Царство България територии не са в сметката). В края на 1988 и 1989 г. показателят е 8700 щ.д. на човек, за да спадне през 1996 – 1997 г. до 5400 щ.д.⁵

Причината за този пореден спад е опитът за повторно въвеждане на социалистическа икономика и централно планиране, започнал в началото на 1995 г. от Социалистическата партия, която тогава има абсолютно мнозинство в законодателното събрание. Правителството спира приватизацията, възстановява субсидиите за държавните предприятия, забранява им да връщат заемите си към държавните и частните банки, въвежда ценови контрол върху повече от половината стоки в потребителската кошница. Резул-

⁵ НСИ промени методиката на изчисление на БВП и шоковият характер на провала на „пръщането“ на социализма донякъде се губи. Докладът на Международния валутен фонд за стопанските развиятия от този период дава много ясна картина на предизвиканото монументално стопанско нещастие. (Виж: Everaert, Luc, Tarhan Feyzioğlu, Balazs Horvat, Peter Stella, Marco Canguano and Andrea Daughy. *Bulgaria: Recent Economic Developments and Statistical Appendix*. Washington D.C.: IMF, 4 February 1999.)

татът е най-острата банкова криза в посткомунистическия свят, чиято цена (загуба на спестявания, фалити и безработица) е 42% от БВП.⁶ Съпътстващ феномен е хиперинфлацията.

През 1996 – 1997 г. има още един фактически фалит – по вътрешния правителствен дълг. Той е „изчистен“ с хиперинфлацията. С увеличаване на крайната бедност от под 10% от населението на 37% от населението.

Тук се натрапва неприятният извод, че в постоянни цени благосъстоянието на българските граждани (измерено по този начин) в края на социалистическия период е същото като в края на Втората световна война. През това време Гърция, която през 1945 г. е по-бедна от България, е вече над три пъти по-богата от България, нищо че минава през гражданска война и военна диктатура, които траят до средата на 70-те години. В България само спадът от 1989 до 1997 г. е 48% от БВП на човек от населението, т.е. около половината доход е изчезнал. Към 1996 г. останалите бивши социалистически страни вече са възстановили основите на пазарното стопанство и са започнали нов етап на своето капиталистическо развитие.

Както за тях, така и за България периодът след втората половина на 90-те години е период на най-значимото и най-продължителното в тяхната национална история развитие на благосъстоянието, прекъсван понякога от кратки епизоди на икономически спад.

Нека сега се върнем към прочита на историята на социализма в материалите по делото за „икономическата катастрофа“.⁷ Самият прочит е от свидетелите по делото, които са представители на държавната, банкова и стопанска върхушка на комунистическа България.

За разлика от периода преди 1945 г., достойното за съжаление състояние на страната през 1990 г. не е следствие на война. Съседните на България страни от бивша Югославия, които през 1991 г. започнаха да воюват една с друга по крайно нецивилизован начин, изглеждаха икономически

⁶ Виж: Tang, Helena, Edda Zoli and Irina Klytchnikova. *Banking Crises in Transition Countries: Fiscal Costs and Related Issues*, 2000, World Bank Working Paper 2484.

⁷ Виж: Христов, Христо. *Тайните фалити на комунизма. Истината за краха на българския социализъм в секретните архиви на дело №41/1990 за икономическата катастрофа*. София: Спелд, 2007.

много по-добре чак до края на 90-те. Това се дължеше на няколко запазени от тях или възстановени в средата на 60-те елементи на капиталистическата икономика.

От материалите по Дело № 4/1990 се вижда, че за период от повече от 40 години в България е прекъсната всяка икономически разумна форма на натрупване на капитал, т.е. на ресурси и на възможности за по-добър живот в бъдеще.

Българските комунистически власти се съпротивляват срещу нормалната икономическа рационалност много повече от своите колеги от Съвета за икономическа взаимопомощ. Те упорито се опитват да не признават функцията на парите и цените не само в рамките на юрисдикцията на НРБ, но и в международната търговия. Между другото, в тази търговия действа правилото, че като търгуваш с по-бедни, ставаш по-беден. Интересно е, че управляващите България следват точно такава политика почти 20 години, кооперирайки се с „братски режими“ в Африка и Латинска Америка.

Те изглеждат по-последователни разрушители на стопанството от всички останали народни демократи от Централна и Източна Европа. Когато в края на 60-те и началото на 70-те години другите комунистически „икономики“ търсят интегриране или поне реални цени за целите на планирането на тържищата за капитали и стоки във Великобритания и Западна Европа, българските власти правят точно обратното – обвързват още по-силно българската икономика в тази на СССР.

В обясненията си на случилото се управителите на НРБ фактически цитират критиката на социализма на Лудвиг фон Мизес, която е публикувана още през 1922 г. и е доразвита през 1936 г. Казано съвсем накратко, тази критика гласи, че там, където няма частна собственост и свобода на размяната, не е възможно да съществува механизъм на определяне на цените, а без механизъм на цените няма и не може по принцип да има икономически изчисления. (Примерите, които привежда Цителман, показват в детайли именно този провал.)

Иронията на българския опит за „осъждане“ на комунистическите власти за предизвиканата от тях икономическа катастрофа се състои в следното: когато комунистическото стопанство се е разпаднало поради невъзможността да следва и възпроизвежда свободно предприемачество, пазарни цени и икономически разчет, неговите бивши радетели възпроизвеж-

дат текст, който, още преди те да са започнали деянието си, предвижда, че техните усилия ще се провалят. Онова, което при властта им е било обявено за престъпление, в показанията на същите хора по делото заема мястото на обяснителен принцип. Един вид, те свидетелстват, че тъй като комунизмът не е бил теоретически и практически възможен, системата е виновна.

Съпротивата срещу социализма и комунизма

Тъй като авторът на книгата, която е пред вас, си е поставил за задача да обори политическите заблуди по повод капитализма, той отделя относително малко внимание на съпротивата срещу комунистическото управление от съветски тип.

В тази съпротива процесите в различните страни също си приличат. Ето без подробности за какво става дума.

В България през 1947 – 1948 г. всяка политическа опозиция на съветския режим е премахната физически. Стенограма на доклад на Мейнард Б. Барнс, представител на САЩ в Съюзническата комисия в София, изнесен в Националния военен колеж във Вашингтон на 3 юни 1947 г., показва безсилието на международното присъствие.⁸

Положението не е много различно в другите страни. Чешката съпротива срещу Хитлерова Германия, далеч не само комунистическа, завзема властта в Прага на 5 май 1945 г. За три години тя е напълно ликвидирана. До средата – края на 1948 г. на аграрни и „крестьянобуржоазни“ партии е разрешено да участват в избори, а някъде те имат премиери и ръководят правителства. „Желязната завеса (Рухването на Източна Европа 1944 – 1956)“ на Ан Лигълбаум, в перфектен превод на Борислав Гаврилов (първо издание – 2017 г.), много добре реконструира историята на онези години.

Окупацията навсякъде има и стопански или по-скоро грабителски измерения. Дори от Чехословакия и Полша, които преди това са разрушени и ограбени от германската агресия, са демонтирани и изнесени в СССР половината от промишлените предприятия.

⁸ Виж: Барнс, Мейнард. Ситуацията в България непосредствено след войната – исторически свидетелства. – В: Либерален преглед, 31 декември 2010 г.

След Втората световна война страните от Западна Европа са длъжници на САЩ. За да не претърпят загуби от разрухата, САЩ финансират Антихитлеристката коалиция (включително СССР) и възстановяването на Европа. Съветска Русия (олицетворена от Сталин и Молотов) принуждава страните от Източна Европа да не се кандидатира за такова финансиране. Дръзналите да мислят за участие в Плана „Маршал“ или за нормални цени в търговията със Съветския Съюз, са заплашени с война, а някои „смелчаци“ – от Ян Масарик в Чехословакия (външен министър, изпратил в изпълнение на решение на парламента в Прага изпратил писмо с искане за съдействие от Плана) до Трайчо Костов в България (изразил несъгласие с ниските цени, по които СССР изкупува български стоки, най-вече тютюн), въпреки моралната святост на първия и злодеянията на втория в служба на Москва, са ликвидирани заради тези си провинения.

Насилието, убийствата и скалъпените трибунали са повсеместно явление. Трудно е да се каже къде в Европа има най-много жертви. Изглежда все пак, че това е днешна Словения, където те са около 100 хиляди души при население, два пъти по-малко от това на България през втората половина на 40-те години. Повечето са избити там от партизаните и режима на Тито. В Куба, с население, сравнимо с България, жертвите също са вероятно от два до три пъти повече.

Насилието се доказва от съпротивата. „Горяните“ у нас се преживяват като типично български феномен на въоръжена съпротива срещу режима. Но в тази част на Европа има поне 15 такива движения, като в някои от страните (в балтийските страни и Румъния) те така се и наричат – „горски братя“. Тези въоръжени групи почти навсякъде (без Чехословакия) съществуват до началото на 60-те години. Особеното за отделните страни е, че някъде те са националистически (Албания) и са остатък от армиите на съответните държави (Полша и балтийските страни). Общото е, че те навсякъде биват подкрепяни, а редиците им попълвани, най-вече от селяни, отчаяни от изземването на собственост. Между другото, в първите месеци и години на установяването на болшевишкия режим в Русия срещу него има поне 4000 бунта, едно моряшко въстание и стачки на основните промишлени предприятия.

Социология на отношението към капитализма

Книгата на Райнер Цителман е уникална със социологическия анализ на общественото мнение за капитализма.

С един и същ въпросник изследването е проведено в над 30 страни. Читателят ще види, че отношението в България е донякъде двойствено, но много по-положително, отколкото в други страни.

Авторът не се нагърбва с обяснение защо общественото мнение за капитализма в отделните страни е по-скоро положително или по-скоро отрицателно. Неговото социологическо изследване и сравнения дават само картината на общественото мнение по темите в книгата.

Обяснението е оставено на читателите.

Красен Станчев

София, март 2023 г.